

Morphology of the Mostly Used Worked up of Persian Compound Verbs in Khaghanies Balladries

Manocheh Tashkori¹ & Manocheh Jokar² & Ali Naderifard³
(55-74)

Abstract

Among Persian verbs, compound verbs are of particular importance. To construct a compound verb, a noun / attribute / bin / constraint (verb) is combined with a simple verb. Recipients have called this simple verb or the fractional part of the compound verb as "light verb." According to them, the verb "to" is the most commonly used Persian compound compound verb. The valuable position of this word led the writer to the morphology of the most used "co-operation" of the Persian compound verb in Khagani's dormitories. This article seeks to know: How many percent of the verbs that Khaghani used in his own words have been made with this co-author? What are the structures and components of these verbs, and which "current" has had the most engagement with this co-operative? Is the verb "to" also used to construct a simple verb? Which of the three main occurrences of the verb is the share of the application, and why? Flexibility of the Persian language against the displacement of its structures, in particular the components of the compound verb, to what extent and in what quality? To achieve a clear answer, thirty-three verses with 2169 bits and 4584 verbs (25% of Khaqani's dashes) have been carefully considered.

Keywords: worked up, compound verb, adverb, balladry, literary, frequency

Received: 25, May, 2020 & Accepted: 20, June, 2021

doi 10.22059/jlcr.2020.303397.1479
Print ISSN: 2382-9850-Online ISSN: 2676-7627
<https://jlcr.ut.ac.ir>

1. Email of the author: Tashakori_m@yahoo.com.
Associate Professor of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.
2. Associate Professor of Persian Language and Literature Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.
3. Ph.D Candidate of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

1. Introduction

Each part of speech, from phoneme to sentence, has a special role in conveying the message among which the role of verb, as the most important part of the sentence, is the most prominent and considered as the heart in the human body. Among the verbs, compound verbs are also of special importance. The construction and use of the compound verbs are of the capabilities of Persian language and its history dates back to the Pahlavi Persian era.

To make a compound verb, a noun/ an adjective/ a base/ an adverb (literally translated into verb-aid) is combined with a simple verb which is not conjugated (and a simple verb) which is conjugated (and makes a new meaning). This simple verb, which is the conjugateable part of the compound verb, is called "light verb": Amadan, Bordan, Khastan, Raftan, Farmoodan, "Kardan" etc. are among the most widely used light verbs. The grammarians have said that the verb "Kardan" is the most important and widely used light verb of the compound verb in Persian language. This article aimed to find out to what extent and how Khaghani has used the capacity of compound verb and the light verb of "Kardan" to highlight and mark his speech?

Khanlari believed that from the seventh century, although this article by researching Khaghani's odes has shown that from the sixth century, Persian linguists, instead of making the verb from the "root" of noun: boos + idan = boosidan, charkhidan, tarsidan and so on, have used the capacity of light verbs and created many verbs: talkh kardan, bim dadan... .

Based on the sample size of this research (33 odes), a table has been compiled and the grammatical structure and frequency of the verbs in which "kardan" is used in their construction are carefully shown. Examination of the data in this table showed that: In these 33 odes, except for deleted verbs and clauses, there are 4584 verbs. This light verb is used in the construction of 416 verbs from this collection. By measuring this ratio, it becomes clear that more than 9% of the verbs of these 33 odes is constructed by "kardan".

Almost all of the 416 verbs that Khaghani used in these odes with "kardan" are alive and widely used verbs that are still used in Persian language today. With a little leniency, it can be concluded that more than 9% of the total number of Persian language verbs is constructed based on this light verb. Another important point is that, in the procedure of increasing the use of Persian compound verbs and especially the process of converting simple verbs to compound verbs, this light verb is in the first rank compared to other light verbs. For instance, among the 31 verbs that Khanlari cites as an example for replacing compound verbs with simple and prepositional verbs, 22 are constructed with this light verb; including: agandan (simple) = por kardan (compound), asoodan = esterahat kardan, afrookhtan = roushan kardan, gosastan = pareh kardan, setordan = pak kardan ... .

Accordingly, it can be concluded that the existence of light verbs, especially "kardan", in addition to increasing the combination ability of the Persian language, especially in verb part, is one of the great capacities of this language,

which, by appropriate identifying and using, the needs of the Persian language can be met and it can be updated.

The verb "kardan" is the most widely used light verb of compound verbs not only in Persian language but also in Khaghani's odes. The frequency of these 416 verbs in terms of structure are: compound verbs: 67.5%, simple verbs: 28.5%, verbal phrases: 3.5% and, prepositional verbs and prepositional compound verbs: 0.04%, but in terms of components of the compound verbs structure, the frequency of the noun + light verb combination with 65.5% is in the first rank, the adjective + light verb combination with about 30% is in the second rank and the combination of the infinitive, base, adverb, etc. + light verb with 5% is in the third rank.

Khaghani used the verb "kardan" both as a light verb of compound verb and as a simple verb, meaning "sakhtan, anjam dadan, tabdil kardan" in 28.5% of the total verbs in these 33 odes, which apart from grammatical construction, it can also be considered as a stylistic feature. In these compound verbs, the imperative mood and the persuasive role of language are prominent. The letter "be" (ب), a sign of the imperative mood, is used in only one verb; therefore, the use of the imperative verb without "be" (ب) is itself one of the grammatical features and linguistic style of Khaghani. Using the capacity of the simple present and future tense (Mozare in Persian), Khaghani devoted the highest frequency to this tense, which brings about the prominence of "modality" in the verb and tenses, and in addition to decisiveness and realism, it puts the listener in the heart of events and has a tremendous impact on its audiences.

Khaghani, with his creativity in word combination, created a chain of compound verbs with this light verb. Also, by displacing the sentence constructions, especially compound verbs and their components, and changing the basic syntax and natural arrangement of the sentence components and marking this arrangement, he has been very successful in the process of creating the "Literariness" of the work, and by using the ability of "syntactic substitution" of the Persian language, has greatly increased the natural semantic capacity of words.

The ability of Persian language, especially in the field of compound verbs, is a unique feature that provides a wide opportunity to express new meanings, imagery, imagination and objectification to the most complex mental concepts and inner thoughts. By using this capacity, it is possible to achieve the up-to-dateness, richness, and optimization of Persian language and meet its requirements.

Examining the structure and frequency of compound verbs in Khaghani's odes revealed other salient points. First, the severe reduction of prefixes in the construction of compound verbs and the loss of their meanings so that among the 416 compound verbs in the sample size of the study, only one prepositional verb is used (sar bar kard). Secondly, contrary to the viewpoint of some researchers who consider the verb "kardan" is an active light verb, which in the

Morphology of the Mostly Used Worked up of Persian Compound Verbs in Khaghanies Ballad../58

seventh century was combined with prefixes to form many verbs, such a viewpoint about this "light verb" is not true in Khaghani's odes.

سبک‌شناسی و تحلیل ساخت دستوری مهم‌ترین «همکرد» زبان فارسی در قصاید خاقانی

منوچهر تشکری^۱

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

منوچهر جوکار

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

علی نادری فرد

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۳/۰۵؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۳/۳۰

علمی-پژوهشی

چکیده

در میان فعل‌های فارسی، افعال مرکب اهمیت ویژه‌ای دارند. برای ساخت فعل مرکب، یک اسم/صفت/بُن/قید (فعلیاری) با یک فعل ساده ترکیب می‌شود. دستورنویسان این فعل ساده یا بخش صرف‌شونده فعل مرکب را «همکرد» نامیده‌اند. به گفته آنان، فعل «کردن» مهم‌ترین و پرکاربردترین همکرد فعل مرکب در زبان فارسی است. کارکرد و جایگاه مهم این کلمه، نگارندگان را بر آن داشت تا به بررسی و تحلیل ساخت دستوری مهم‌ترین «همکرد» فعل مرکب در قصاید خاقانی بپردازد. این مقاله بر آن است تا بداند: دلیل بسامد فراوان این کلمه در افعال مرکب اشعار خاقانی چیست؟ چند درصد از افعالی که خاقانی در قصاید خود به کار برده، با این همکرد ساخته شده‌اند؟ ساختمان و اجزای این افعال چگونه است و کدام «فعلیاری» بیشترین مشارکت را با این همکرد داشته‌است؟ آیا فعل «کردن» برای ساخت فعل ساده نیز به کار می‌رود؟ سهم کدام یک از سه زمان اصلی فعل، در به‌کارگیری این همکرد بیشتر است و چرا؟ انعطاف زبان فارسی در برابر جابه‌جایی سازه‌های خود با اجزای فعل مرکب، تا چه میزان و به چه کیفیتی است؟ در حجم نمونه این تحقیق، یک‌چهارم قصاید خاقانی، یعنی سی‌وسه قصیده با ۲۱۶۹ بیت و ۴۵۸۴ فعل (۲۵٪ قصاید خاقانی) بررسی شد.

واژه‌های کلیدی: همکرد، فعل مرکب، فعلیاری، قصاید خاقانی، ادبیات.

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین کارکردهای شعر و ادبیات، «آشنایی‌زدایی» از کلیشه‌ها و عادت‌هاست؛ همان شگردی که با بهره‌گیری از آن، واژه‌های زبان از حالت عادی، مکانیکی و روزمره فارغ می‌شوند و روح و جانی تازه می‌یابند. نقش شاعران، از جمله نقش برجسته خاقانی در پرداختن به معانی گوناگون واژه‌ها، گسترش توانمندی و کرانه‌های زبان، به‌ویژه در حوزه فعل مرکب و دستیابی زبان فارسی به بالاترین توانمندی‌های معنایی آن، مقوله‌ای است

که نیازمند بررسی و تحلیل است. شناخت شیوه شاعر در کاربرد فعل مرکب می‌تواند علاوه بر تبیین ظرفیت‌های زبان فارسی، به تبیین توانایی شاعر در استفاده از ظرفیت‌های زبان برای ایجاد ارزش‌های زیبایی‌شناسانه کمک کند.

۲. پرسش پژوهش

در این مقاله، به بررسی و تحلیل ساختار، نوع کاربرد و برجستگی یکی از مهم‌ترین کلمات زبان، یعنی «فعل مرکب» در قصاید خاقانی پرداخته‌ایم. پرسش اصلی پژوهش حاضر، آن است که خاقانی برای برجسته‌سازی و نشاننداری سخن خویش، چگونه از ظرفیت و توانمندی فعل مرکب و همکرد «کردن» بهره برده‌است؟

۳. مبانی نظری پژوهش

همه اجزای سخن از واج تا جمله، نقش خاصیدر رساندن پیام بر عهده دارند و هیچ یک از اجزای سخن نمی‌تواند نقش دیگری را ایفا کند. فعل، مهم‌ترین عضو جمله و یکی از مهم‌ترین اعضای گزاره است (ر.ک؛ وحیدیان کامیار و عمرانی، ۱۳۸۵: ۳۳). اهمیت فعل در جمله، در حکم قلب در بدن انسان است که تمام اعضای بدن انسان بر پایه ضربان قلب بنا شده‌است و تمام اجزای جمله نیز بر پایه انتخاب فعل بنا می‌شود. محققان دستوری، به ویژگی‌ها و جنبه‌های متعدد فعل توجه کرده‌اند؛ مسائلی چون شخص، زمان، گذرا و ناگذر بودن، معلوم و مجهول بودن، وجه، نمود و ساختمان فعل مورد توجه دستورنویسان قرار گرفته‌است. آنچه در این پژوهش مورد نظر ماست، ساختمان یکی از انواع فعل، یعنی «فعل مرکب» است.

خانلری افعال فارسی را به پنج دسته تقسیم می‌کند: ساده، پیشوندی، مرکب، عبارت فعلی، فعل‌های ناگذر (ر.ک؛ خانلری، ۱۳۶۶: ۱۱۵). فعل مرکب، فعلی است که از دو کلمه مستقل تشکیل شده‌است. از این میان، کلمه اول، اسم یا صفت است و صرف نمی‌شود، و کلمه دوم نیز فعلی است که صرف می‌شود و «همکرد» نام دارد. واژه «همکرد» را نخستین بار، خانلری به کار برده‌است. وی در توضیح و توجیه ساخت و کاربرد این واژه می‌گوید: «اصطلاح همکرد را برای آن قسمت از فعل مرکب که صرف می‌شود، قرار داده‌ایم. در فارسی، بیشتر فعل‌ها به صورت ترکیبی (اسم یا صفت + فعل) به کار می‌رود. فعل مرکب، عبارت از مجموع دو کلمه یا بیشتر است که از آن‌ها معنی واحدی اراده می‌شود؛ مانند:

اجرا کردن، اندازه گرفتن و مانند آن‌ها» (همان: ۱۲۷). خانلری برای جلوگیری از آمیختن «همکرد» و «فعل معین» می‌نویسد:

«در این ترکیبات (فعل مرکب) یک جزء، همیشه اسم یا صفت است که تغییر نمی‌کند و صرف نمی‌شود و جزء دیگر، فعلی است که در صرف به کار می‌آید. این جزء اخیر فعل مرکب را "بخش صرفی"، گاهی "فعل معین" یا "معین فعل" خوانده‌اند. اما باید در نظر داشت که اصطلاح فعل معین برای مورد دیگری نیز به کار می‌رود و آن صیغه‌هایی از فعل "بودن" است که در صرف همه فعل‌ها، اعم از ساده و مرکب، برای زمان ماضی نقلی و ماضی پیشین (بعید) استعمال می‌شود؛ یعنی از فعل "رفتن": "رفته‌ام - رفته بودم. اما مراد ما در اینجا فعل‌هایی است که با اسم یا صفت ترکیب می‌شوند و معنی مستقل واحدی را ایجاد می‌کنند و در زمان‌های ماضی نقلی و ماضی دور (بعید)، متضمن آن جزء صرفی که "فعل معین" خوانده می‌شود نیز هستند؛ یعنی فعل مرکب "اجرا کردن" در زمان‌های مزبور (ماضی نقلی و ماضی بعید)، شامل سه جزء می‌شود که یکی از آن‌ها اسم (اجرا)، دومی جزء فعلی (کرده) و سومی "معین فعل" است:

اجرا کرده / الم / اجرا کرده بودم
اسم همکرد فعل معین / اسم همکرد فعل معین

بنابراین، نام و عنوان واحدی به دو جزء متفاوت نمی‌توان داد. به این سبب، ما در اینجا، ناچار کلمه "همکرد" را برای جزء فعلی [صرف‌شونده] در افعال مرکب به کار برده‌ایم» (همان: ۱۲۷)

البته دست‌نویسان دیگر، فعل‌های کمکی را منحصر به دو ساخت ماضی نقلی و ماضی بعید نمی‌دانند، بلکه فراگیرتر از مواردی است که خانلری گفته‌است. انوری و احمدی گیوی فعل‌های «بودن در ساخت ماضی بعید»، «باشیدن در ماضی التزامی»، «خواستن در مستقبل»، «استیدن در ماضی نقلی»، «شدن در فعل مجهول» و «داشتن در ماضی مستمر و مضارع مستمر» را که در صرف این افعال به کار می‌روند، فعل کمکی می‌دانند. همچنین، فعل‌های «گشتن و گردیدن» به شرطی که به جای «شدن» در ساخت فعل مجهول به کار رفته باشند (ر.ک: انوری و احمدی گیوی، ۱۳۹۳: ۷۴). خانلری ویژگی اصلی «همکردها» را در این می‌داند که در ترکیب با اسم یا صفت، معنی اصلی خود را از دست می‌دهند، یا معنی ثانوی پیدا می‌کنند، یا تنها به عنوان جزء صرفی به کار می‌آیند. انوری و احمدی گیوی ۲۴ و خانلری ۲۵ فعل را به عنوان همکردهای پرکاربرد زبان فارسی نام

برده‌اند، اما هر دو تأکید کرده‌اند که فعل «کردن»، رایج‌ترین همکرد زبان فارسی است: «هم فعل ناگذر می‌سازد و هم فعل گذرا. ناگذر؛ مانند: زاری کردن، شتاب کردن... گذرا؛ مانند: آزمایش کردن، تسلیم کردن» (همان: ۲۸-۳۹).

خانلری در چگونگی ساخت فعل ساده و مرکب در زبان فارسی می‌نویسد که در زبان پهلوی، ساختن فعل از ماده اسم بسیار رایج بود و یکی از روش‌های اصلی برای این کار، آن است که جزء صرفی، بی‌واسطه جزء دیگر به آخر اسم می‌پیوندد و فعل می‌سازد؛ مانند: «یاس» که با اضافه شدن «یدن» به «یاسیدن = به یاد آوردن» تبدیل می‌شود. با همین روش، فعل‌های زیادی در زبان فارسی با ریشه اسمی ساخته شده‌است؛ از جمله: آغازیدن، بوسیدن، چرخیدن، دزدیدن، رنجیدن و... که ریشه آن‌ها اسم‌های «آغاز، بوس، چرخ، دزد و رنج» است. اما این روش در فارسی، رواج عام نیافته‌است و از قرن هفتم، نویسندگان، اهل زبان و... اگر به فعل تازه نیاز داشته‌اند، غالباً همکردها را به کار گرفته‌اند و به جای «تلخیدن یا بیمیدن»، صورت «تلخ کردن یا تلخ شدن و بیم داشتن یا بیم دادن» به کار برده‌اند. علاوه بر این، پیشوندهای فعل تا قرن هفتم هنوز زنده و فعال بوده‌اند و معانی مختلفی را با آن‌ها بیان می‌کرده‌اند، اما از این قرن به بعد، پیشوندهای فعل به تدریج از رواج افتاده‌است و فعل مرکب جای آن را گرفته‌است (ر.ک: خانلری، ۱۳۶۶: ۱۸۲-۱۸۷).

فرشیدورد نیز با استناد و ارجاع موضوع به بخش ساختمان فعل از خانلری، در این زمینه می‌نویسد:

«در قدیم، افعال بسیط بیش از امروز بوده‌اند، ولی بسیاری از این فعل‌ها به مرور زمان از میان رفته‌اند و جای خود را به افعال مرکب یا به گروه‌های فعلی شبه‌مرکب داده‌اند؛ از قبیل: گوالیدن، پریشیدن، پرهیزیدن، فرازیدن، زاریدن، ستردن» (فرشیدورد، ۱۳۹۳: ۱۴۵).

۴. بحث و بررسی

۴-۱. کاربرد و بسامد همکرد «کردن» افعال مرکب در قصاید خاقانی

برخی از همکردهای پرکاربرد زبان فارسی عبارتند از: آمدن، بردن، پیوستن، خواستن، دادن، رفتن، زدن، ساختن، شدن، فرمودن، کردن، گردیدن و... همکرد «کردن» علاوه بر بسامد چشمگیری که در قصاید خاقانی دارد، در سه قصیده وی در جایگاه ردیف قرار گرفته‌است که مطلع این قصاید عبارتند از:

«بانوی تاجدار مرا طوق‌دار کرد   طوق مرا چو تاج فلک آشکار کرد»

«غصه بر هر دلی که کار کند   آب چشم آتشین نثار کند»

«غصه بندد نَفَس، افغان چه کنم؟   لب به فریاد نَفَس‌ران چه کنم؟»

برایند بررسی و تحلیل داده‌های جدول شماره ۱، به شرح زیر است و برای نمود بهتر یافته‌های این پژوهش، توجه به داده‌های جدول زیر می‌تواند راهگشا باشد: جدول ۱: ساخت دستوری و بسامد فعل‌هایی که در ۳۳ قصیده خاقانی با همکرد «کردن» ساخته شده‌اند.

جمع کل افعال قصیده	جمع افعال از «کردن»	عبارت فعلی	پیشوندی	مرکب	پیشوندی	ساده	تعداد ابیات	شماره‌ی قصیده	
								در دیوان	در مقاله
۹۱	۷	۲	-	۵	-	-	۲۳	۱	۱
۱۳۰	۱۰	۱	-	۹	-	-	۶۶	۲	۲
۱۴۵	۱۱	۱	-	۱۰	-	-	۷۱	۳	۳
۹۶	۷	-	-	۷	-	-	۴۵	۵	۴
۱۵۸	۱۳	-	-	۸	-	۵	۷۷	۷	۵
۱۳۰	۱۰	-	-	۱۰	-	-	۹۱	۸	۶
۶۸	۳	-	-	۳	-	-	۴۵	۹	۷
۱۰۱	۵	-	-	۴	-	۱	۷۹	۱۰	۸
۱۳۵	۱۷	-	-	۱۲	۱	۴	۶۶	۱۳	۹
۱۳۵	۱۶	-	-	۱۲	-	۴	۶۹	۱۴	۱۰
۹۷	۵	۱	-	۳	-	۱	۴۵	۱۶	۱۱
۴۲	۶	-	-	۴	-	۲	۲۱	۱۷	۱۲
۹۹	۱	-	-	۱	-	-	۴۹	۱۸	۱۳
۲۳۶	۱۳	-	-	۱۳	-	-	۱۱۱	۱۹	۱۴
۱۵۶	۴	-	-	۳	-	۱	۷۲	۲۲	۱۵
۱۹۹	۸	۱	-	۶	-	۱	۱۲۰	۲۹	۱۶
۱۷۵	۶	-	-	۵	-	۱	۷۴	۳۱	۱۷
۲۰۰	۱۱	-	-	۲	-	۹	۱۰۶	۳۳	۱۸
۹۸	۶	-	-	۴	-	۲	۳۳	۳۶	۱۹
۱۳۲	۷۱	۱	-	۴۴	-	۲۶	۶۲	۴۳	۲۰
۱۲۷	۳	-	-	۳	-	-	۵۰	۴۴	۲۱
۱۰۰	۵	-	-	۵	-	-	۴۵	۴۵	۲۲
۲۰۳	۸	-	-	۸	-	-	۸۷	۴۶	۲۳
۳۲	۲۰	۱	-	۱۶	-	۳	۱۷	۵۳	۲۴
۲۲۷	۲۳	۲	-	۲۸	-	۳	۱۱۵	۶۲	۲۵
۸۵	۸	-	-	۴	-	۴	۴۲	۶۸	۲۶
۱۶۰	۷۸	۲	-	۳۱	-	۴۵	۷۳	۷۲	۲۷
۲۱۶	۵	-	-	۴	-	۱	۸۸	۷۳	۲۸
۱۴۳	۷	-	-	۵	-	۲	۶۵	۹۵	۲۹
۱۰۲	۸	-	-	۶	-	۲	۴۴	۱۰۵	۳۰
۲۱۰	۵	۱	-	۲	-	۲	۹۴	۱۱۳	۳۱
۱۹۵	۳	-	-	۳	-	-	۷۹	۱۲۲	۳۲

داده‌های جدول به‌روشنی این دگرگونی را اثبات و این واقعیت را بیان می‌کند که با کاهش فعل‌های ساده، روند به‌کارگیری افعال مرکب در زبان فارسی به‌شدت افزایش یافته‌است و بسیاری از پیشوندها، کارآیی خود را از دست داده‌اند؛ چنان‌که در ۲۸۱ فعل، یعنی نزدیک به ۶۷/۵٪ از مجموع ۴۱۶ فعلی که خاقانی در این قصیده‌ها با «کردن» ساخته، این فعل به‌عنوان «همکرد» در ساخت فعل مرکب به‌کار رفته‌است و تنها در ۲۸/۶٪ در جایگاه فعل ساده قرار دارد. اما شتاب متروک شدن یا از بین رفتن کارآیی پیشوندها، بسیار بیش از این اندازه‌است؛ تا آنجا که در میان این ۴۱۶ فعل، تنها ۱ فعل پیشوندی به‌کار رفته‌است. بسامد ساخت عبارت‌های فعلی با این همکرد نیز چندان درخور توجه نیست؛ زیرا در این ۳۳ قصیده، فقط در ساختمان ۱۵ عبارت فعلی، یعنی در ساخت ۳/۵٪ از مجموع ۴۱۶ فعل، از این همکرد استفاده شده‌است؛ نمونه عبارت فعلی:

«پیش ما بینی کریمانی که گاه مائده   ماکیان بر در کنند و گریه در زندان سرا»

(ق ۱ / ب ۳۱)^۱

نکته مهم این است که فرایند افزایش ساخت و کاربرد افعال مرکب و از بین رفتن کارآیی پیشوندها، نه از قرن هفتم، بلکه از صد سال پیش از آن آغاز گردیده‌است و قاصید خاقانی دست کم برای اثبات این موضوع، نمونه بارزی به‌شمار می‌رود.

۲-۴. اجزای فعل‌های مرکب

برای ساخت فعل مرکب، یک «فعلیاری» (اسم، صفت، بُن فعل، اسم مصدر و قید) با یک «همکرد» ترکیب می‌شود و بر روی هم، معنی واحدی را می‌رسانند. بسامد این اجزای غیر صرفی در ساخت ۲۸۱ فعل مرکب پیشین، به ترتیب عبارت است از: اسم، صفت، اسم مصدر، بُن فعل و قید. البته بسامد «اسم یا صفت + همکرد»، نسبت به اجزای دیگر با فاصله‌ای زیاد در مراتب اول و دوم قرار دارند، اما ساخت فعل مرکب با «اسم مصدر، بُن فعل و قید + همکرد»، انگشت‌شمار است. اینک چند نمونه:

۱-۲-۴. «اسم + همکرد»

«هرچه جز نورالسّموات از خدای آن عزل کن   گر تو را مشکات دل روشن شد از مصباح لا»

(ق ۱ / ب ۱۴)

۲-۲-۴. «صفت + همکرد»

«درون کام رها کن زبان که تیغ خطیب   برای نام بُود در برش، نه بهرِ وغا»

(ق ۳ / ب ۲)

۳-۲-۴. «مصدر یا اسم مصدر + همکرد»

«هم رد مکنش که راد مردان حرمت دارند ماداران را»
(ق ۸ / ب ۴۳).

۴-۲-۴. «اسم مصدر + همکرد»

«کی فربهی عیش دهد آخور ایام کی پرورش پیل کند جانب سقلاب؟»
(ق ۱۱ / ب ۲۴).

۵-۲-۴. «حاصل مصدر + همکرد»

«خیل ریاحین بسی است، ما به که شادی کنیم زین همه شاهی کراست، کیست بر تو صواب؟»
(ق ۹ / ب ۴۴).

۶-۲-۴. «قید + همکرد»

«سوگند می‌دهم به خدایت که بس کنی گرچه عطا چو عمر مکرر نکوتر است»
(ق ۱۵ / ب ۵۳).

۷-۲-۴. «بن + همکرد»

«سلیمانی مکن دعوی نخست آن دیوانسی را بگش یا بند کن یا کارفرما یا برون رانش»
(ق ۶۲ / ب ۶۸).

بسامد ساخت فعل‌های مرکبی که از ترکیب «اسم + همکرد» یا «صفت + همکرد» ساخته شده‌اند، با فاصلهٔ زیادی نسبت به ساخت‌های دیگر در مراتب اول و دوم قرار دارند، اما در سنجش این دو نیز بسامد افعال مرکبی که از ترکیب «اسم + همکرد» ساخته شده‌اند، از بسامد ساخت «صفت + همکرد» بیشتر است؛ برای نمونه، در قصیده‌های ۹ و ۲۵ از مجموع ۴۶ فعل مرکبی که با این همکرد ساخته شده‌اند، ۳۱ فعل از ترکیب «اسم + همکرد» و ۱۵ فعل از ترکیب «صفت + همکرد» ساخته شده‌است؛ مثال:

الف) اسم + همکرد «کردن»:

مآب کرد (ق ۹)، انقلاب کند (ق ۹)، سجود کرد (ق ۹)، شادی کنیم (ق ۹)، ندا کرد (ق ۹)، زغال کرد (ق ۹)، قبضه کنند (ق ۹)، کار کرد (ق ۹)، سراب کرد (ق ۹)، محیط کرد (ق ۹)، نظاره می‌کنم (ق ۲۵)، آرزو کردی (ق ۲۵)، اشارت کرد (ق ۲۵)، سفر کن (ق ۲۵) و ...

ب) صفت + همکرد «کردن»:

معنبر کرد (ق ۹)، شتاب کرد (ق ۹)، خراب کند (ق ۹)، خراب کرده (ق ۹)، کرد نادانش (ق ۲۵)، کرد ویرانش (ق ۲۵)، کرده سرنگون (ق ۲۵)، کرد آلوده (ق ۲۵) و ...

۳-۴. بسامد افعال مرکب به لحاظ ساختمان

بسامد این ۴۱۶ فعل از نظر ساختمان به ترتیب عبارت است از: ۱- فعل مرکب، ۲- فعل ساده، ۳- عبارت فعلی، ۴- افعال پیشوندی. اما از نظر زمان، افعال مضارع مرکب با ۱۲۸ مورد، بیشترین بسامد را دارند. اگر ۴۱ فعل امر مرکب و ۸ فعل نهی مرکب (امر منفی/سلبی) را هم که از نظر زمانی در گروه حال یا مضارع قرار می‌گیرند، به آن‌ها اضافه کنیم، این رقم به ۱۷۷ یا ۴۲/۵٪ مجموع این ۴۱۶ فعل می‌رسد. در توجیه بسامد فراوان افعال مضارع باید گفت:

«در این دوره، "فعل مضارع" هنوز به التزامی و اخباری تقسیم نشده است و اگر احیاناً بر سر مضارع "می" یا "ب" دیده می‌شود، دلیل بر اخباری یا التزامی بودن آن نیست و باید با توجه به سیاق عبارت معنی شود» (شمیسا، ۱۳۹۵: ۳۳۰). نکته مهم دیگر، بررسی «وجهیت» (مدالیت)، به‌ویژه در فعل و زمان افعال در قصاید خاقانی است. محمود فتوحی در این زمینه می‌نویسد:

«وجهیت، عبارت است از میزان قاطعیت گوینده در بیان یک گزاره که به طور ضمنی به وسیله عناصر دستوری نشان داده می‌شود... و مقوله‌ای است نحوی- معنایی که نظر و دیدگاه گوینده را در جمله نسبت به موضوع سخنی که بیان می‌کند، نشان می‌دهد» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۲۸۵).

وی در ادامه با استناد به فرشیدورد می‌افزاید:

«وجهیت به طرز بارزی در فعل جمله نمودار می‌شود و بر اخبار، احتمال، امر، آرزو، تمنا، تأکید، امید و برخی دیگر از امور دلالت می‌کند. این جنبه از فعل در واقع، تلقی گوینده از محتوای گزاره را بیان می‌کند و مثلاً نشان می‌دهد که: احتمال دارد، ضرورت دارد، ممکن است، بهتر است، اطمینان داریم، مایلیم، باید و نباید» (همان: ۲۸۶-۲۸۷).

اما در این میان، زمان افعال از مهم‌ترین عوامل در میزان واقع‌گرایی متن و شیوه نگاه گوینده به امور گوناگون به شمار می‌رود. بنابراین، خاقانی با بهره‌گیری از ظرفیت افعال مضارع، مخاطب خود را در بطن حوادث و رخدادها قرار داده، با حذف فاصله میان رویداد، گوینده و شنونده، تأثیری شگرف بر مخاطبان خویش بر جای می‌گذارد.

۴-۴. اجزای فعل‌های مرکب و جایگاه قرار گرفتن آن‌ها نسبت به «همکرد»

این فعل‌های مرکب از نظر اجزای تشکیل‌دهنده و چگونگی قرار گرفتن این اجزاء نسبت به «همکرد» به چند شکل تقسیم می‌شوند:

۱- دو جزء فعل مرکب بدون فاصله در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند:

«عروس عافیت آنگه قبول کرد مرا که عمر بیش‌بها دادمش به شیربها»

(ق ۳ / ب ۱).

در این حالت، فعل مرکب با یک فعل ساده برابر است: «قبول کرد = پذیرفت».

۲- میان اجزای فعل مرکب فاصله افتاده‌است و یک یا چند کلمه، بین دو جزء فعل

مرکب قرار گرفته‌است:

«این کعبه ناف عالم و از طیب ساختش، أفاق وصف نافع مشک تترار کرد»

(ق ۲۹ / ب ۵۶).

«وصف کرد» فعل مرکب و «نافع مشک تترار» یک گروه اسمی است که میان دو جزء

فعل مرکب فاصله انداخته‌است. خانلری در بیان کیفیت رابطه نحوی این گونه کلمات با

فعل مرکب می‌نویسد:

«هرگاه جزء اول فعل مرکب، اسم باشد، رابطه کلمه واقع میان دو جزء با فعل

مرکب، از این انواع است:

الف) کلمه میانی، صفت جزء اول و در حکم قید فعل است؛ شکر کردن: شکر بسیار

کردن [بسیار شکر کرد ← «بسیار» قید فعل است]. بسامد این ساخت دستوری،

انگشت‌شمار و اندک است:

«چو درویشی به درویشان نظر به کن که قرص خور به عریانان دهد زربفت چون بینند عریانش»

(ق ۲۵ / ب ۷۸).

"به = صفت تفضیلی بدون تر" بین دو جزء فعل مرکب (نظر کن) قرار گرفته‌است و

در نقش قید فعل به کار رفته‌است.

ب) کلمه میانی، اسم است و متمم (مضاف‌الیه) جزء اول. در این حال، این کلمه در

حکم مفعول فعل مرکب است: کشف اسرار کردن: (اسرار را) کشف کردن (خانلری،

۱۳۶۶: ۱۶۸-۱۶۹).

این ساخت از فعل مرکب، در قصاید خاقانی نمونه‌های فراوانی دارد:

«عاشقان اول طواف کعبه جان کرده‌اند پس طواف کعبه تن فرض فرمان دیده‌اند»

(ق ۱۶ / ب ۲۰).

در این بیت، «طواف کرده‌اند» فعل مرکب است و گروه اسمی «کعبه جان» که نقش

مفعول دارد، در میان دو جزء فعل مرکب فاصله انداخته‌است. نمونه‌های دیگر:

«پرورش پیل کند» (ق ۱۱): پیل را پرورش کند؛

«رفع قصه مکن» (ق ۱۴): قصه را رفع مکن؛

«دریوزه عبرت کن» (ق ۳۰): عبرت را دریوزه کن؛

«افسون مار کرد» (ق ۲۰): مار را افسون کرد؛

«عیب شهری کنی» (ق ۱۴): شهری را عیب کنی؛

«دفع عین الکمال نکند» (ق ۱۴): عین الکمال را دفع نکند و...

ج) گاهی بین دو جزء فعل مرکب، چند کلمه فاصله می‌شود که در این حالت، این کلمات نقش متمم فعل دارند:

«امسال عزم خدمت آن کعبه می‌کنم کاین آرزو دلم گرو انتظار کرد»

(ق ۱۶ / ب ۶۱).

«عزم خدمت آن کعبه می‌کنم»، یعنی «برای خدمت آن کعبه عزم می‌کنم». گروه اسمی «خدمت آن کعبه» که میان دو جزء فعل مرکب (عزم می‌کنم) قرار گرفته‌است، نقش متمم فعل را بر عهده دارد. واژه «انتظار» در مصراع دوم نیز چنین نقشی را پذیرفته‌است.

د) گاهی متمم فعل، میان دو جزء فعل مرکب قرار می‌گیرد:

«یک ره ز لب دجله، منزل به مداین کن و ز دیده دوم دجله، بر خاک مداین ران»

(ق ۳۰ / ب ۲).

«به مداین» متممی است که بین دو جزء فعل مرکب (منزل کن) قرار گرفته‌است.

ه) هرگاه جزء اول فعل مرکب، صفت باشد و فعل مرکب معنی متعدی داشته باشد، مفعول، و تنها در صورتی که ضمیر پیوسته باشد، میان دو جزء قرار می‌گیرد و فاصله می‌شود (ر.ک: همان؛ با تلخیص):

«هنوزم عقل چون طفلان سر بازیچه می‌دارد که این نارنج‌گون حقه به بازی کرد حیرانش»

(ق ۲۵ / ب ۲۱).

«کرد حیرانش»؛ یعنی «حیرانش کرد»، و «حیران کرد» فعل مرکب از ترکیب «صفت +

اسم» است که معنی متعدی دارد و «ش»، ضمیر پیوسته مفعولی است که بین دو بخش فعل مرکب قرار گرفته‌است.

و) در شماری از این فعل‌های مرکب، حتی اگر فاصله‌ای بین اجزای آن‌ها نباشد، هم جای فعل و هم جای اجزای فعل مرکب جابه‌جا شده‌است و به جای پایان جمله، در آغاز یا میان جمله قرار گرفته‌است و به جای ساختمان طبیعی فعل مرکب که چیدمان اجزای آن «اسم یا صفت + همکرد» است، معمولاً «همکرد + اسم یا صفت» آمده‌است:

«کنم تفسیر سیرانی ز انجیل بخوانم از خط عبری معما»

(ق ۶ / ب ۳۹).

«کنم تفسیر» فعل مرکبی است که به جای پایان جمله، در آغاز آن قرار گرفته‌است و از ترکیب همکرد (کنم) + اسم (تفسیر) ساخته شده‌است. چند نمونه دیگر از این کاربرد عبارت است از: می‌کنم جهدی (ق ۱)، کند ادب (ق ۲)، کنی نثار (ق ۴)، کردی رها (ق ۵)، کنم زنده (ق ۶)، کنی رها (ق ۷)، کنم تضمین (ق ۸) و... در بررسی ۳۰ قصیده، به جز سه قصیده‌ای که «کردن» در جایگاه ردیف قرار دارد، مشخص شد که از مجموع ۲۱۲ فعل مرکب، ۱۴۰ یا ۶۶٪ از آن‌ها با چیدمان طبیعی و نحو پایه (اسم یا صفت + همکرد) به کار رفته‌است و در ۷۲ فعل یا ۳۴٪، جای اجزای اصلی فعل، پس و پیش گردیده‌است، به گونه‌ای که نخست، همکرد، سپس اسم یا صفت و گاه اجزای دیگری در میان آن‌ها به کار رفته‌است و این یکی از بنیادی‌ترین شگردهای «ادبیت» و دستیابی به برجستگی و زبان هنری در قصاید خاقانی است که با گریز از نظم عادی زبان معیار، یا «هنجارگریزی نحوی» با جابه‌جایی ارکان جمله تحقق یافته‌است.

ز) بسامد ساخت وجه امری با این همکرد نیز شایسته توجه است. در میان این ۴۱۶ فعل، سهم وجه امری ۴۹ فعل یا نزدیک به ۱۲٪ است. از این میزان، ۴۲ فعل، امر مثبت و ۷ فعل، امر منفی یا «نهی» است. از نظر مفرد و جمع بودن نیز تقریباً چنین نسبتی برقرار است؛ یعنی ۴۱ فعل به صیغه امر مفرد و ۸ فعل به صیغه امر جمع به کار رفته‌است. دستورنویسان نوشته‌اند: «نشانه وجه امری، تکواژ وجهی "ب" پیش از فعل است» (وحیدیان کامیار و عمرانی، ۱۳۸۵: ۵۵). جالب است که تنها در یک مورد از این ۴۱ فعل امر مرکب، جزء پیشین با تکواژ وجهی «ب» به کار رفته‌است:

«جهدی بکن که زلزله صور دررسد، شاه دل تو کرده بود کاخ را رها»

(ق ۴ / ب ۲).

«رأی کن، عزل کن، رها کن، اندیشه کن، گوش کنید و...» نمونه‌هایی از فعل امر بدون «ب» هستند. این بسامد نه تنها در فعل‌هایی که با همکرد «کردن» ساخته شده، بلکه در همه افعال قصاید خاقانی با نوسانی اندک می‌توان آن را مشاهده کرد، تا جایی که باید گفت «کاربرد فعل امر بدون "ب" چه در افعال مرکب و چه غیر آن، یکی از ویژگی‌های بارز سبک زبانی خاقانی است که از روزگار سبک خراسانی به یادگار مانده بود. البته خانلری به این موضوع اشاره کرده که در این دوره، «در فعل مرکب (اسم یا صفت + همکرد)، صیغه امر غالباً مجرد از جزء «ب» است»، ولی در ادامه می‌افزاید: «... و آنجا که کلمه‌ای یا جزئی میان اسم یا صفت و همکرد فاصله باشد، غالباً فعل امر با جزء «ب»

می‌آید: تو باری جهد خویش بکن» (خانلری، ۱۳۶۶: ۲۹۹-۳۰۰). اما این دیدگاه خانلری نیز درباره خاقانی صدق نمی‌کند؛ چنان که در افعال مرکب «سجود سهو کن، نمودار ساحری کن، دفع قضا کنید، در یوزه عبرت کن و...» با وجودی که واژه‌های «سهو، ساحری، قضا، عبرت» بین فعلیاری و همکرد این فعل‌های مرکب فاصله انداخته‌اند، جزء «ب» در این فعل‌های امر، بر سر همکرد نیامده‌است.

یاکوبسن دومین کارکرد زبان را «کارکرد کوششی یا ترغیبی» (Conative) زبان

می‌داند:

«در این نقش، جهت‌گیری پیام به سوی مخاطب است. ساخت‌های ندایی و امری را می‌توان بارزترین نمونه‌های نقش ترغیبی زبان دانست. صدق یا کذب این‌گونه ساخت‌ها قابل سنجش نیست؛ مانند: "این کتاب را بخوان"، "ای خدا" و جز آن» (صفوی، ۱۳۹۴: ۳۵).

کاربرد گسترده وجه امری نشان می‌دهد که خاقانی به اهمیت نقش ترغیبی زبان که بیش از همه با کاربرد افعال امری بروز می‌کند، آگاهی داشته‌است و به‌خوبی از آن بهره برده‌است:

«سلیمانی مکن دعوی، نخست آن دیوانسی را بکش یا بند کن یا کار فرما یا برون رانش»
(ق ۲۵ / ب ۶۸).

ح) گاه در یک بیت، از ترکیب اسم یا صفت + همکرد، دو فعل مرکب ساخته شده‌است که علاوه بر وجود فاصله میان اجزای سازنده فعل‌ها، «همکرد» یکی از فعل‌ها به قرینه لفظی حذف شده‌است:

«احمد مرسل که کرد، از تپش و زخم تیغ تخت سلاطین زغال، گرده شیران کباب»
(ق ۹ / ب ۲۰).

در این بیت، از ترکیب دو اسم «زغال و کباب» با همکرد، دو فعل مرکب «زغال کرد» و «کباب کرد» ساخته شده‌است، در حالی که همکرد در مصراع نخست و دو اسم «زغال» و «کباب» در مصراع دوم قرار گرفته‌اند. علاوه بر این، همکرد در فعل «زغال کرد»، ذکر گردیده، اما در فعل «کباب کرد» به قرینه لفظی حذف شده‌است. البته این همکرد، همواره جزء صرفی فعل مرکب نیست؛ همان‌گونه که در این ۳۳ قصیده، ۱۱۹ بار در جایگاه فعل ساده قرار گرفته‌است و افعال ساده ۲۸/۶٪ از مجموع این ۴۱۶ فعل را به خود اختصاص داده‌اند. انوری و احمدی گیوی این نکته را در نظر داشته‌اند و گفته‌اند:

«اگر "کردن" به معنی "مبدل کردن" یا "قرار دادن" و "انجام دادن" یا نظایر آن‌ها باشد، فعل مرکب نمی‌سازد؛ مثلاً در این جمله: آهنگر، آهن را داس کرد؛ یعنی تبدیل به داس کرد. "داس کردن" فعل مرکب نیست. "داس" در جمله مزبور، نقش "تمیزی" دارد» (انوری و احمدی گیوی، ۱۳۹۳: ۲۸).

هرگاه فعل «کردن» نه به عنوان یک همکرد فعل مرکب، بلکه در جایگاه یک فعل ساده قرار گرفته باشد، تشخیص این کارکرد، تنها در درون جمله و در محور هم‌نشینی ممکن خواهد بود و برای تشخیص این جایگاه، شرایطی همانند افعال «ربطی/ اسنادی/ عام» حاکم است؛ چنان‌که افعال ربطی «است، شد و گشت» ممکن است در جایگاه فعل تام/ خاص و به معانی «وجود دارد، رفت و چرخید» به کار رفته باشند که تشخیص آن‌ها فقط در چهارچوب جمله امکان دارد. نمونه‌ای از کاربرد «کردن» در جایگاه فعل ساده و به معنای «ساختن و مبدل کردن» بیت زیر است:

«کعبه سنگین مثال کعبه جان کرده‌اند / خاصگان این را طفیل دیدن آن دیده‌اند»
(ق ۱۶ ب ۱۸).

ط) در این ۳۳ قصیده، تنها یک فعل پیشوندی از ترکیب «پیشوند + کردن» به کار رفته است:

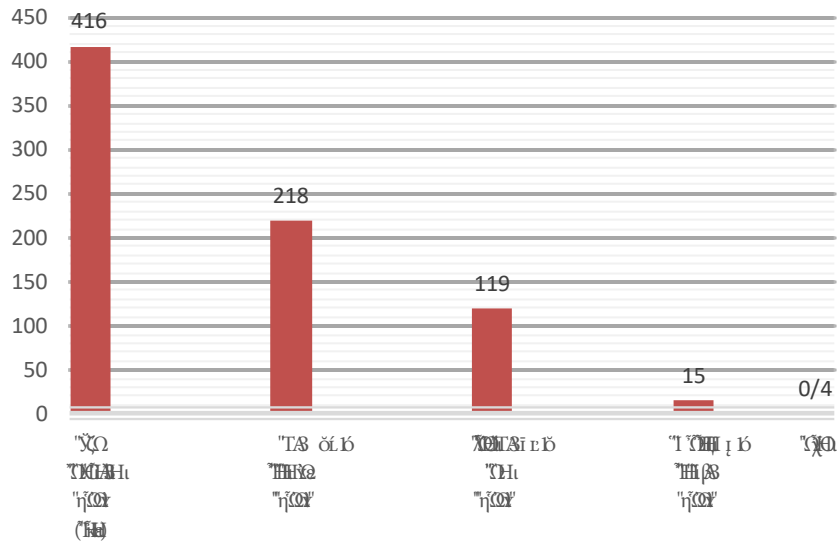
«عنقا بر کرد سر، گفت: کز این طایفه / دست یکی پرخناست، جعد یکی پرخضاب»
(ق ۹ ب ۴۵).

این در حالی است که از نظر خانلری، «کردن» در شمار همکردهای فعالی است که از ترکیب آن با پیشوندهای مختلف، فعل‌های پیشوندی فراوانی با معانی گوناگون ساخته شده است. وی در این زمینه می‌گوید:

«در دوره نخستین زبان فارسی دری که از آغاز تا نخستین سال‌های قرن هفتم را در بر می‌گیرد و ما آن را دوره "رشد" یا "تکوین" خوانده‌ایم، شماره بسیاری از فعل‌های پیشوندی با معانی دقیق خاص به کار می‌رود؛ از آن جمله، فعل "کردن" با پیشوندهای فعلی مختلف به معانی گوناگون می‌آید: فراز کردن = پیش بردن، دراز کردن، یازیدن / اندر کردن = داخل کردن، در چیزی پیچیدن / بر کردن = بالا بردن، افروختن» (خانلری، ۱۳۶۶: ۱۲۴-۱۲۶؛ با تلخیص).

اما این پژوهش نشان می‌دهد که چنین حکمی درباره قصاید خاقانی با واقعیت منطبق نیست.

پروہشامہ تعدادی و بلاغت سال ۱۰، شماره ۱۲، تابستان ۱۴۰۰/۷۲

پیشوندی آورده، ۲۲ مورد از آن‌ها با این همکرد ساخته شده‌اند؛ از جمله: «آگندن (ساده): پُر کردن (مرکّب)»، «آسودن: استراحت کردن»، «افروختن: روشن کردن»، «گسستن: پاره کردن»، «ستردن: پاک کردن» و... با در نظر گرفتن این روند، می‌توان به این نتیجه رسید که وجود همکردها، به‌ویژه همکرد «کردن»، به علاوه توان ترکیبی زبان فارسی، از جمله در بخش فعل، از ظرفیت‌های بزرگ این زبان است که با شناسایی و به‌کارگیری درست آن می‌توان از عهده تأمین نیازمندی‌های زبان فارسی و روزآمد کردن آن برآمد.

ساخت و کاربرد فعل مرکّب، از ویژگی‌ها و توانمندی‌های زبان فارسی است که از ترکیب «یک فعلیاری + همکرد» ساخته می‌شود و پیشینه آن دست‌کم به دوران فارسی پهلوی می‌رسد. فعل «کردن» نه‌تنها در زبان فارسی، که در قصاید خاقانی نیز پرکاربردترین همکرد فعل مرکّب است، تا جایی که در این ۳۳ قصیده، از مجموع ۴۵۸۴ فعل موجود، ۴۱۶ فعل که بیش از ۹٪ کل افعال را تشکیل می‌دهند، با این همکرد ساخته شده‌اند. بسامد این ۴۱۶ فعل از نظر ساختمان عبارت است از: فعل مرکّب ۶۷/۵٪، فعل ساده ۲۸/۵٪، عبارت فعلی ۳/۵٪ و افعال پیشوندی و مرکّب پیشوندی ۴/۰٪، اما از نظر اجزای تشکیل‌دهنده ساختمان افعال مرکّب، بسامد ترکیب «اسم + همکرد» با ۶۵/۵٪ در رتبه نخست، ترکیب «صفت + همکرد» با حدود ۳۰٪ در رتبه دوم و ترکیب «اسم مصدر، بن، قید و... + همکرد» با ۵٪ در رتبه سوم قرار دارند. خاقانی فعل «کردن» را هم به عنوان همکرد فعل مرکّب و هم در جایگاه فعل ساده و به معانی «ساختن، انجام دادن، تبدیل کردن» در ۲۸/۵٪ از مجموع افعال این ۳۳ قصیده به‌کار برده که جدای از ساخت دستوری، به عنوان یک ویژگی سبکی نیز درخور بررسی است.

در این قصاید، وجه امری و نقش ترغیبی زبان، نمود بارزی دارد. حرف «ب»، نشانه وجه امری، تنها در یک فعل به‌کار رفته‌است. بنابراین، کاربرد فعل امر بدون «ب»، خود یکی از ویژگی‌های دستوری و سبک‌زبانی خاقانی است. خاقانی با بهره‌گیری از ظرفیت فعل مضارع، بیشترین بسامد را به این زمان اختصاص داده‌است که این امر برجستگی «وجهیت» (مدالیت) را در فعل و زمان افعال در پی دارد و علاوه بر قاطعیت و واقع‌گرایی، شنونده را در بطن حوادث قرار می‌دهد و تأثیری شگرف بر مخاطب خویش به جای می‌گذارد. خاقانی با خلاقیت در ترکیب‌سازی، زنجیره‌ای از افعال مرکّب را با این همکرد ساخته‌است و با جابه‌جا کردن سازه‌های جمله، به‌ویژه فعل‌های مرکّب، برهم زدن نحو پایه، چیدمان طبیعی اجزای جمله و نشاندار کردن این چیدمان، در انجام فرایند آفرینش

«ادبیّت» اثر بسیار موقّق بوده است و با بهره‌گیری از توانمندی «جای‌گردانی نحوی» زبان فارسی، ظرفیّت معنایی طبیعی واژگان را به‌شدت افزایش داده است. توانمندی زبان فارسی، به‌ویژه در حوزه فعل مرکّب، از ویژگی‌های کم‌نظیری است که امکان گسترده‌ای را برای بیان معانی جدید، تصویرگرایی، خیال‌پردازی و عینیت‌بخشی به پیچیده‌ترین مفاهیم ذهنی و اندیشه‌های درونی را فراهم کرده است و می‌توان با بهره‌گیری از این ظرفیّت، به روزآمدی، غنا، بهینه‌سازی و تدارک نیازمندی‌های زبان دست یافت.

۱. در این مقاله حروف «ق، ب» نشانه‌های اختصاری قصیده و بیت هستند.

منابع

- احمدی گیوی، حسن و حسن انوری (۱۳۹۳)، *دستور زبان فارسی ۲*، ویرایش چهارم، چ ۴، تهران، فاطمی.
ناتل خانلری، پرویز (۱۳۶۶)، *تاریخ زبان فارسی*، ج ۲، چ ۳، تهران، نو.
خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۷۳)، *دیوان*، تصحیح ضیاء‌الدین سجادی، چ ۴، تهران، زوآر.
شمیسا، سیروس (۱۳۹۵)، *کلیات سبک‌شناسی*، چ ۵، تهران، میترا.
صفوی، کورش (۱۳۹۴)، *از زبان‌شناسی به ادبیات*، چ ۵، تهران، سوره مهر.
فتوحی، محمود (۱۳۹۰)، *سبک‌شناسی؛ نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، چ ۳، تهران، سخن.
فرشیدورد، خسرو (۱۳۹۳)، *دستور مختصر تاریخی*، چ ۵، تهران، چاپ خاشع.
وحیدیان کامیار، تقی و غلامرضا عمرانی (۱۳۸۵)، *دستور زبان فارسی ۱*، چ ۸، تهران، سمت.
Ahmadi Givi, H. & H. Anvari (2014), , 4th Ed., Tehran: Fatemi. [In Persian].
Farshidvard, Kh. (2014), , 5th Ed., Tehran: Published by Khashe. [In Persian].
Fotouhi, M. (2011), , 3th Ed., Tehran, Sokhan. [In Persian].
Khaghani Shervani, A. (1994), , Edited by Zia ul-Din Sajjadi, 4th Ed., Tehran, Zavvar. [In Persian].
Natel Khanlari, P. (1987), , Vol. 2, 3th Ed., Tehran, Now. [In Persian].
Safavi, K. (2015), , 5th Ed., Tehran, Sureh Mehr. [In Persian].
Shamisa, S. (2016), , 5th Ed., Tehran, Mitra. [In Persian].
Vahidian Kamyar, T. & Gh. Omrani (2006), , 8th Ed., Tehran, Samt. [In Persian].

